

DOI: <http://dx.doi.org/10.25068/dedekorkut482>

Araştırma Makalesi/ Research Article

Köktürk Yazıtlarında ve Eski Uygur Metinlerinde Yeterlilik Kiplik İşaretleyicilerinin Semantik Haritası ve İzledikleri Yol

Semantic Map of Modality Markers of Ability and Their Path in Köktürk Inscriptions and Old Uighur Texts

Öz

Dil bilimi çalışmaları içerisinde önemli bir yere sahip konulardan biri de kiplik ve kipliğin semantik haritasıdır. Semantik haritalama yöntemi ile kiplik anlama işaret eden kimi leksik birimlerin gramatikleşme süreci ve bu süreç içerisinde bu birimlerin art zamanlı ve eş zamanlı gelişimi takip edilmek istenmiştir. Bu bağlamda eldeki çalışmada Türk dilinin yeterlilik kiplik işaretleyicisi olarak bilinen *u(ma)-*, *Fiil+ünlülü gerundium u(ma)-*, *Fiil+ {-GAll} u(ma)-*, *Fiil+ {-GAll} bol(ma)-* formlarının semantik haritası çıkarılmak istenmiştir. Bu sebeple Türk runik harfli yazıtlardan ve ardından Eski Uygur metinlerinden bir korpus oluşturulmuştur. *Katılımcı-içi olanaklılık* ↔ *katılımcı-dışı olanaklılık* (↔*deontik olanaklılık*) ↔ *epistemik olanaklılık* şeklindeki bir haritalama yönteminin *u-* fiili ve bu fiilin zaman içerisinde girdiği farklı analitik formlar için geçerli olup olmadığı sorgulanmak istenmiştir. Bu bağlamda Türk dilinin tarihi seyri içerisinde *u(ma)-* fiili ile birlikte sıkça kullanılan *bol-* fiilin kullanıldığı tümceye ağırlıklı olarak kattığı kiplik değeri tespit edilmeye çalışılmıştır. *{-GAll} u(ma)-* formunun *{-GAll} bol(ma)-* formuna geçiş için bir basamak olarak kullanılıp kullanılmadığı meselesine örnekler üzerinden açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca tümcede öznenin durumu, bitimli fiile gelen işlemcinin çeşidi, yan tümceciğe ait fiilin şart kiplik işaretleyici ile çekimlenmesi gibi birtakım unsurların kiplik okumalarında bağlayıcı bir etkiye sahip olduğu görüşü örneklerle izah edilmeye çalışılmıştır. Son olarak söz konusu kiplik işaretleyicilerinin Türk dilinin en eski yazılı metinlerinde *katılımcı-içi olanaklılık* ↔ *katılımcı-dışı olanaklılık* (↔*deontik olanaklılık*) ↔ *epistemik olanaklılık* şeklindeki sıralamada geldiği noktanın yine Türk dili tarihinin çok daha geçmişe uzanabileceği hususunda önemli bir gösterge olarak kabul edeceği ifade edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Türk runik harfli yazıtlar, Eski Uygur Türkçesi, olanaklılık, semantik harita.

Abstract

One of the subjects that have an important place in linguistics studies is modality and its semantic map. With the semantic mapping method, the grammaticalization process of some lexical units pointing to modal meaning and the diachronic and simultaneous development of these units in this process were wanted to be followed. In this context, in the present study, the semantic map of *u(ma)-*, *Verb+vowel gerundium u(ma)-*, *Verb+ {-GAll} u(ma)-*, *Verb+ {-GAll} bol(ma)-*, which is known as the ability modality marker of the Turkish language, was requested. For this reason, a corpus was created from Turkish runic inscriptions and then from Old Uyghur texts. It is desired to question whether a mapping method such as *participant-internal possibility* ↔ *participant-external possibility* (↔ *deontic possibility*) ↔ *epistemic possibility* is valid for the verb *u-* and the different analytical forms this verb enters over time. In this context, it has been tried to determine the modality value that the verb *bol-*, which is frequently used together with the verb *u(ma)-* in the historical course of the Turkish language, mainly adds to the sentence in which it is used. The issue of whether the *{-GAll} u(ma)-* form is used as a step for the transition to the *{-GAll} bol(ma)-* form is tried to be clarified through examples. In addition, the opinion that some elements such as the situation of the subject in the sentence, the type of operator that comes to the finite verb, the conjugation of the verb belonging to the clause with the conditional modifier have a binding effect on the modality readings will be tried to be explained with examples. Finally, it was stated that the point reached by the modal markers in the oldest written texts of the Turkish language in the order of *participant-internal possibility* ↔ *participant-external possibility* (↔ *deontic possibility*) ↔ *epistemic possibility* will be considered as an important indicator that the history of the Turkish language can go back much further.

Key Words: Turkish runic inscriptions, Old Uighur Turkish, possibility, semantic map.

Gülser Ersoy*

Sorumlu Yazar Corresponding Author

* Dr.

Germiyan Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi
Kütahya/Türkiye.

Elmek: gulserersoy@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1002-1967>

Makale Geçmişi Article History

Geliş Tarihi: 05.04.2022

Kabul Tarihi: 13.04.2022

E-yayın Tarihi: 25.04.2022

Atf/ Citation:

Ersoy, G. (2022). Köktürk Yazıtlarında ve Eski Uygur Metinlerinde Yeterlilik Kiplik İşaretleyicilerinin Semantik Haritası ve İzledikleri Yol. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, (27), s. 11-30.

Giriş

Kiplik çalışmalarında art zamanlı ve eş zamanlı yapılan incelemeler bu alanda semantik haritaların oluşturulmasına zemin hazırlamıştır. Semantik harita, bir dildeki birimlerin anlamları arasındaki değişimi, gelişimi ve ilişkileri ortaya koyan geometrik bir temsil olarak izah edilmektedir (Auwera ve Plungian, 1998: 86). Bu bağlamda kimi dil bilimciler (Anderson, 1982; Kemmer, 1983; Traugott, 1985; Haspelmath, 1997) bir dilin en eski kaynaklarından itibaren zaman ve görünüşe dair kimi dilik işaretleyicilerin kullanım sahasını belirlemiş ardından da süreç içerisinde aynı işaretleyicide görülen semantik değişim ve gelişimi haritalamıştır.

Yeterlilik kipliğini işaretleyen sözlüksel, morfolojik, morfo-sentaktik birimlerin temelde/orijinalinde işaret ettiği yeterlilik alanı ve bu işaretleyicilerin süreç içerisinde evrildiği farklı semantik değerler sebebiyle dâhil olduğu farklı kiplik değerleri, oluşturulan bu anlam bilimsel haritaların en önemli malzemelerinden biridir. Bybee, Perkins, Pagliuca (1994) ve Auwera, Plungian (1998) gibi dil bilimciler birtakım dillerden yola çıkarak orijinalinde yeterlilik kipliğinin işaretleyicisi olarak kullanılan yardımcı fiillerin zaman içerisinde kademeli olarak ne şekilde farklı kiplik kategorilerine dâhil edildiklerini bu işaretleyiciler üzerinde yaptıkları art zamanlı ve eş zamanlı incelemelerin sonucunda tespit edebilmişlerdir.

Türk dili en eski metinlerinden itibaren yeterliliği işaretleyen birtakım dilik malzemelere sahiptir. Bybee vd.'nin kiplik işaretleyici üzerine yapmış olduğu semantik haritalama yönteminin Türk dilinin en eski metinlerinde yeterlilik kipliği işaretleyicileri üzerinde uygulanabilir olup olmadığı sorusu eldeki çalışmanın çıkış noktasıdır. Bu bağlamda öncelikle adı geçen araştırmacıların özellikle İngilizcenin yeterlilik kiplik işaretleyicisine ait anlam bilimsel haritalar ile ilgili değerlendirmelerine kısaca değinilecek ardından bu değerlendirmeler Türk dilinin en eski metinlerinden itibaren tanıklık edilen *u(ma)-*, *Fiil+ünlülü gerundium u(ma)-*, *Fiil+ {-GAll} u(ma)-*, *Fiil+ {-GAll} bol(ma)-* formlarının yer aldığı tümceler üzerinde uygulanmaya çalışılacaktır.

Yabancı Dillerde Yeterlilik Kiplik İşaretleyicileri ve Semantik Haritada İzledikleri Yol

Yeterlilik kipliği ile ilgili semantik haritalama teorisine geçmeden önce konuyla ilgili farklı terimlere değinmekte fayda görülmektedir. Auwera ve Plungian “yeterlilik” (ability) yerine “katılımcı-içi olanaklılık” (participant-internal possibility) terimini kullanmayı tercih etmektedir ve katılımcı-içi olanaklılığı kendi içerisinde öğrenilmiş olanaklılık (*learnt possibility*) ve içkin olanaklılık (*inherent possibility*) olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Adı geçen araştırmacılar bu ifadelerin yerine *mental (intellectual)* ve *fiziksel (physical)* terimlerinin de kullanılabileceğini belirtirler ve Fransızcadan verdikleri şu tümce ile meseleyi örneklendirirler: *Ceux qui ne savent ou ne peuvent lire ... those that have not learnt it and those that cannot read (e.g., the blind) ... Nasıl okunduğunu bileyenler ve okuyamayanlar (örneğin kör)* şeklinde çevrilebilecek olan tümcede *bilememek* mental yetersizliğe; *kör olunması* sebebiyle *okuyamamak* ise fiziksel yetersizliğe işaret etmektedir (Auwera ve Plungian, 1998: 82). Bybee yeterlilik kipliğinin semantik haritasını oluşturduğu çalışmasında yeterliliği mental ve fiziksel olmak üzere iki başlık altında değerlendirmektedir. Mental yeterlilik kişinin zihinsel gücünü, fiziksel yeterlilikse kişinin beden gücünü ifade etmektedir (Bybee vd., 1994: 190).

Yapılan araştırmalarda farklı ailelere mensup dillerin yeterlilik anlamını karşılamak üzere henüz gramerleşmenin gerçekleşmediği zaman dilimi içerisinde farklı dillik işaretleyicilere başvurdukları sonucuna ulaşılmıştır. *Kiplik-öncesi (premodal)* anlam alanı olarak kabul edilen bu dönemin ardından leksik birimlerin bir kiplik değeri işaretlediği gramerleşme süreci (modal) gelmektedir. Bir sonraki adımda da gramerleşen morfolojik ya da morfo-sentaktik işaretleyicilerinin farklı anlam alanlarını da işaretlediği kiplik-sonrası (post-modal) anlam alanı gelmektedir. Bu bağlamda kiplik-öncesi süreçte yeterlilik kipliğini işaretlemek amacıyla daha çok “bilmek” (know) ya da “nasıl yapılacağını bilmek” (know how to) anlamına gelen leksik birimlerin (fiillerin) tercih edildiği saptanmıştır. Başka bir ifade ile kimi diller en primitif şekilleri incelendiğinde yeterlilik anlamını karşılamak üzere “bilmek” anlamına gelen sözlüksel birimleri kullanmayı tercih etmiştir. Beluçça dilinde¹ kullanılan *zən*, “nasıl olduğunu bilmek” anlamındadır ve mental yeterliliğe işaret etmektedir. Danca dilinde² *kunne*, Mwera dilinde³ *manya*, Nung dilinde⁴ *sha*, Tok Pisin dilinde⁵ *savi* tümüyle “bilmek” anlamında kullanılan ve mental yeterliliğe işaret eden leksik birimler olarak kaydedilmektedir. (Bybee vd., 1994: 190).

Bilmek ve *güç* anlamlarına gelen leksik birimlerin dışında yeterliliği işaretleyen bir diğer yardımcı fiiller, dinamik ve telik kılınış değerine sahip fiillerden seçilmiştir. Telik fiiller, içkin anlam itibariyle son sınırı vurgulayan [+SS] fiillerdir. Dolayısıyla da bu tür fiiller, kılıcının söz konusu fiilin içerdiği eylemi tamamlayabildiğinin, başarılı olabildiğinin bir bakıma yeterli olduğunun işaretidir. Guaymi⁶ ve Lahu⁷ yeterlilik kiplik işaretleyici olarak asıl fiilden sonra *yakalamak*, *ulaşmak* anlamına gelen ve telik kılınış değerine sahip *gá* yardımcı fiilini kullanmaktadır. Bu yardımcı fiil zor bir işin üstesinden gelmek anlamındadır. Yine Guaymi dilinde *ulaşmak* anlamına gelen *reb* fiili yeterlilik işlevinde; Lahu dilinde *ele geçirmek*, *almak* anlamına gelen *gä* fiili bir eylemi tamamlamayı başarmak anlamına gelecek şekilde kullanılmaktadır (Bybee vd., 1994: 191). Bahsi geçen fiillerin dışında kiplik-öncesi sahada *güçlü olmak (be strong)*, *bitirmek (finish)*, *yeterli/yeterli olmak (suffice)* gibi leksik birimlere de başvurulduğu kaydedilmektedir (Auwera ve Plungian, 1998: 91).

Temelde yeterlilik anlamına işaret eden leksik birimler süreç içerisinde birtakım değişim ve gelişimlere uğramıştır. Bu bağlamda başlangıçta mental yeterliliğe işaret eden “bilmek” fiilinin daha sonra fiziksel yeterliliği de içine alacak şekilde anlam genişlemesine uğradığına tanıklık edilebilmektedir. Başka bir ifade ile başlangıçta mental yeterlilikle sınırlı bir fiil, fiziksel yeterliliğe de uygulanmak üzere genişleyebilmekte ve böylelikle genel bir yeterlilik işaretleyici haline dönüşebilmektedir. Örneğin “İngilizce konuşmayı biliyorum.” tümcesinde *bilmek* fiili mental yeterliliğe işaret ederken “Piyano çalmayı biliyorum.” tümcesinde aynı fiilin hem mental hem de

¹ Beluçça, İsa öncesinde Hazar ve komşu bölgelerinde hüküm süren Pers ve Med uygarlıkları ile bağı olan bir dildir. Günümüzde Pakistan, Belucistan, doğu İran ve Afganistan'da konuşulmaktadır.

² Danca Danimarka'da konuşulan, İskandinavca olarak da bilinen Kuzey Cermen dil ailesinden bir dildir.

³ Tanzanya'nın Bantu dilidir.

⁴ Çin-Tibet dilidir.

⁵ Papua Yeni Gine'nin en çok kullanılan ve resmi kreol dildir.

⁶ Panama ve Costa'daki yerli Ngabe halkı tarafından konuşulmaktadır.

⁷ Lahu halkı tarafından konuşulan Tibeto-Burman dilidir.

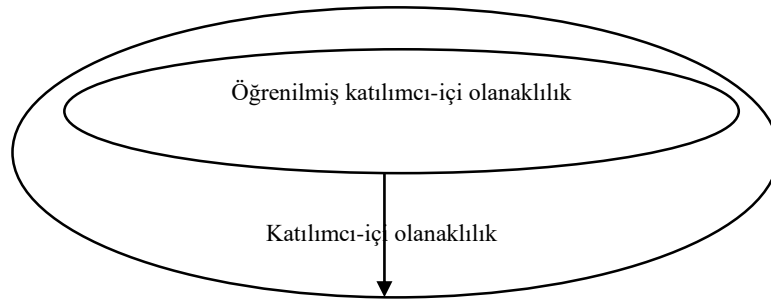

fiziksel yeterliliği içine alacak şekilde anlam genişlemesine uğradığını söylemek mümkündür.

Sözlüksel yeterlilik kiplik işaretleyicilerinin mental alanla birlikte fiziksel alanı kapsayacak şekilde anlam genişlemesine uğraması mümkün olabildiği gibi söz konusu alanda tam tersi bir gelişmenin yaşanabilmesi ihtimali göz ardı edilmemelidir. Başka bir ifade ile temelinde fiziksel bir yeterliliği işaretleyen bir leksik birimin zaman içerisinde mental yeterliliği de işaretleyecek şekilde gelişim göstermesi doğal bir süreç olarak değerlendirilmelidir. Nitekim Fransızca *pouvoir*, Latince *possum*, İspanyolca *poder*, temelde fiziksel yeterliliğe (güç) işaret eden ancak zaman içerisinde mental yeterliliği de işaretleyecek şekilde genişleyen leksik yeterlilik işaretleyicilerdir (Bybee vd., 1994:190).

Yeterlilik kiplik işaretleyicisi olarak İngilizcede temelde başvurulan yardımcı fiiller *may* ve *can* olarak bilinmektedir. Bybee vd. çalışmasında İngilizcede başta yeterlilik kiplik işaretleyicisi olarak kullanılmaya başlayan ancak zaman içerisinde semantik haritadaki yeri değişikliğe uğrayan *can* ve *may* yardımcı fiillerini ayrıntılı bir şekilde izah etmektedir. Söz konusu yardımcı fiillerin tarihi seyir içerisinde yaşadığı değişime paralel olarak semantik bir haritalama yöntemi oluşturulmuştur. Buna göre *can*, en eski İngilizceden başlamak üzere modern İngilizceye ulaşana kadar 3 aşamadan geçmiştir. İlk aşamada *can*, sadece kılıcıdaki mental yeterliliğe işaret etmektedir. Başka bir ifade ile *can*, orijinalinde katılımcı-içi olanaklılık ve bunun da bir alt başlığı olan (hiponim)⁸ “öğrenilmiş yetenek” kiplik alanını işaretlemektedir (Auwera ve Plungian 1998: 89):

Şekil 1. Anlamın Genişlemesi (Auwera ve Plungion, 1998: 89).

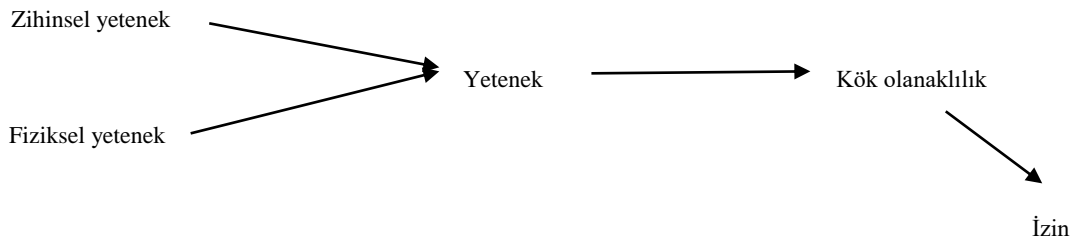
İkinci aşamada *can*, kılıcıdaki hem mental hem de fiziksel yeterliliğe işaret etmek amacıyla kullanılmaktadır yani bu aşamada söz konusu yardımcı fiilin yeterlilik anlamı genişlemiştir. Üçüncü aşamada ise kılıcının bir eylemi gerçekleştirmesini sağlayan koşullar tek başına kılıcıda bulunmaktan çıkmakta aynı zamanda kılıcının dışındaki dış dünyaya da bağlı hale gelmektedir. Başka bir ifade ile *can*, sadece katılımcı-içi şartları değil aynı zamanda sosyal, dış dünyaya ait fiziksel şartların da içinde olduğu tüm şartlara işaret eder hale gelmiştir. Auwera *can* ve *may* yardımcı fiillerin katılımcı-içi olanaklılıktan sonra uğradığı bu durağı katılımcı-dışı olanaklılık (participant-external possibility) (1998: 87) olarak adlandırırken aynı kavram alanını Bybee, kök olanaklılık (root possibility) (1994: 178) olarak adlandırmaktadır. Bu bağlamda tarihi İngilizcede

⁸ Hiponim: Semantikte kullanılan bir terimdir. Bir sözcüğün kapsadığı alt sözcükler olarak kaydedilmektedir. Örneğin “gül” kelimesi “çiçek” kelimesinin hiponimi (hyponym); “çiçek” ise “gül”ün hipernimidir (hypernymy) (<https://dictionary.cambridge.org>).

Gülser Ersoy

your own book you cannot spell (your own book you **cannot** spell/kendi kitabını heceleyemezsin.) geçen tümcesi *can* yardımcı fiilinin ilk aşamasına (sadece mental yeterlilik anlamı); *so young that she cannot go on foot/ o kadar küçük ki yürüyerek gidemiyor*) tümcesi *can* yardımcı fiilinin ikinci aşamasına (mental yeterliliğin fiziksel yeterlilik ile genişlediği aşama); *bu ata binebilirim* (I can ride that horse) tümcesi ile *bu sonatı çalabilirim* (I can play that sonata) tümcesi *can* yardımcı fiilinin üçüncü aşamasına başka bir ifadeyle kök olasılığa/katılımcı-dışı olanaklılığa verilebilecek örneklerdir. Üçüncü cümlede kılıcının işaret ettiği ata binmenin zorluğu ya da bahsi geçen sonatı çalmanın zorluk derecesi kılıcı dışındaki dünyanın kılıcıya sunduğu olanakların ta kendisidir. Yani bu aşamada eylemin gerçekleştirilebilmesi için sadece katılımcının kendi yeterliliği değil aynı zamanda katılımcının dışındaki şartların da göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bybee vd. bu üç semantik aşamayı şu şekilde haritalamaktadır:

Şekil 2. İzin Kipliğine Giden Yol Haritası (Bybee, 1994: 194).

Semantik haritaya göre birinci aşama mental ya da fiziksel yeterlilik alanı; ikinci aşama mental yeterliliğin fiziksel yeterlilikle birleştiği genel yeterlilik alanı, üçüncü aşama ise sadece katılımcı-içi olanaklılık şartların değil aynı zamanda sosyal vd. olanaklılık ifade eden şartların da içinde olduğu kök olanaklılık (root possibility) alanı olarak ifade edilmektedir. Söz konusu haritada kök olasılığın hiponimi olarak kaydedilen izin (permission) kipliği aynı zamanda deontik kiplik olarak da ifade edilmektedir. Burada kılıcının eylemi gerçekleştirmesine olanak sağlayan şey kılıcı dışındaki otoritedir. Dolayısıyla İngilizcede başlangıçta mental yeterliliğe işaret eden *can* yardımcı fiilinin daha sonra fiziksel yeterliliği de içine alacak şekilde anlam genişlemesine uğradığı; daha sonra tüm olanakları içine alacak şekilde kapsamlı bir anlam genişlemesine uğrayarak kök olanaklılık işaretleyicisine evrildiği görülmektedir.

Auwers ve Plungian, Fransızca da da tıpkı *can* yardımcı fiilinde olduğu gibi *savoir* yardımcı fiilinin temelde mental yeterliliğe işaret etmek amacıyla kullanıldığını belirtmekte ve konuyu anlaşılır kılmak amacıyla şu tümceyi örnek olarak vermektedir:

Ceux qui ne savent ou ne peuvent lire...

those that have not learnt it and those that cannot read (e.g., the blind)

“... Nasıl okunduğunu bilemeyenler ve okuyamayanlar (örneğin kör)”

Görüldüğü üzere mental yeterliliğe işaret etmesi sebebiyle *savent* (<*savoir*) yardımcı fiili ikinci tümcede kullanılmamış onun yerine fiziksel yeterliliğe işaret eden *peuvent* (<*pouvoir*) yardımcı fiili kullanılmıştır (1998: 82).

Can, deontik kiplik işaretleyicisi olarak da kullanılabilirken epistemik kiplik işaretleyicisi olarak kullanılmamaktadır.⁹ Çünkü konuşurun önermenin kesin dışılığı ya da muhtemelliği hakkındaki yargısının işaretlenmesi (epistemik kiplik alanı) durumunda İngilizcede *may* yardımcı fiiline başvurulduğu görülmektedir.

May, başta *fiziksel yetenek* ya da *güç* anlamında kullanılan; daha sonra sırasıyla kök olanaklılık ve kök olanaklılığın hiponimi olan deontik olanaklılık ardından epistemik olanaklılığa gelişen bir başka yardımcı fiildir. *Bybee*, en eski Anglo-Sakson destanı olan *Beowulf*'tan edindiği örneklerle konuyu pekiştirmektedir:

á *mæg* God wyrcean wundor sefter wundre

God *can* work wonder after wonder./

“Tanrı merak üstüne harikalar **yaratabilir.**” tümcesinde *mæg* (*may*) genel yeterliliğe;

thaer *mæg* nihta gehwaem nith-wundor seón

A wonder *can* be seen there every night

“Orada her gece bir mucize **görülebilir.**” tümcesinde de kök olasılığa işaret etmektedir (*Bybee* 1994: 193).

Aynı yardımcı fiil *John may leave now*. “John şimdi **ayrılabilir.**” tümcesinde olduğu gibi John dışındaki bir kişinin John’un çıkmasına izin vermesi durumunda deontik kiplik alanına; *John may have arrived* “John ulaşmış olabilir.” tümcesinde ise epistemik kiplik alanına işaret edebilmektedir (*Auwera ve Plungian*, 1998: 90).

Bybee ve adı geçen diğer dil bilimciler İngilizce ve diğer dillerden seçtikleri örneklerle kiplik-öncesi alandan başlayarak zaman içerisinde gramerleşen hatta ilk işlevine ek olarak farklı semantik alanları işaretleyen dillik birimler üzerinden semantik harita oluşturmuşlardır. Kiplik üzerine oluşturulan böylesi bir semantik harita, Türk dilinin en eski metinlerinden itibaren tanıklık edilen yeterlilik kiplik işaretleyicilerinin tipolojisini belirlemede önemli bir bakış açısı sunmaktadır. Bu sebeple eldeki çalışmanın bir sonraki basamağı Türk runik harfli metinlerinden ve Eski Uygur Türkçesi ile yazılan metinlerden oluşturulan korpuslar üzerinden *u(ma)-*, *Fiil+ünlülü gerundium u(ma)-*, *Fiil+{-GAll} u(ma)-*, *Fiil+ {-GAll} bol(ma)-* formlarının semantik gelişimini takip etmek ve haritasını çıkarmak olacaktır.

Eski Türk Dilinde *u(ma)-* ve *Fiil+Ünlülü Gerundium u(ma)-* Formundaki Kiplik İşaretleyicisinin Semantik Haritası ve İzlediği Yol

Türk diline ait art zamanlı yapılacak herhangi bir çalışmada başvurulabilecek en temel kaynak Kök Türk metinleri ve ardından Eski Uygur Türkçesi metinleridir. Dolayısıyla yeterlilik kiplik işaretleyicilerinin başlangıçta hangi dillik malzemelerden oluştuğunu, bu malzemelerin temel anlam alanlarının neye karşılık geldiğini ve

⁹ “Bu suda yüzülebilir.” tümcesi kök olasılığa verilebilecek bir örnektir. Çünkü bahsedilen suda yüzülebilme olanaklılığı katılımcının/kılıcının dışındaki şartlarla alakalıdır. Nitekim suyun derinliği, tuzluluk oranı gibi dış faktörler kılıcının yüzme olanaklılığını belirlemektedir. Başka bir ifade ile bahsi geçen suda yüzülebilme olanaklılığı kılıcının mental ya da fiziksel yeterliliği ile alakalı değildir; dış dünya ile alakalıdır. Kütüphaneye gidip ödünç kitap alan birinin “Kitapları iki hafta süre ile kütüphane dışına çıkarabilirim.” tümcesi de kök olanaklılığın hiponimi olarak kabul edilen deontik kiplik ile ilgilidir. Çünkü burada sunulan olanaklılık anlamı kılıcının dışındaki bir otorite (kütüphane kuralları) ile ilgilidir.

işaretleyicilerin zaman içerisinde üstlendiği diğer anlam alanlarını belirlemek ve bu bağlamda doğru bir semantik harita oluşturabilmek için öncelikle Türk runik harfli yazıtları ve ardından Eski Uygur Türkçesi metinlerini incelemek gerekmektedir.

Kök Türk yazıtlarında yeterlilik kiplik alanını işaretlemek amacıyla gerek müstakil (3) olarak gerekse yardımcı fiil olarak (1, 2) *u(ma)-* fiiline başvurulduğu ifade edilir. Konu ile ilgili tanıklık edilen örnekler de şu şekildedir:

(1) *Yağı bolup itinü yaratunu umaduk yana içikmiş. "Düşman olduktan sonra (kendisini) örgütleyemediğinden* tekrar yine bağimli olmuş." (KT D 10; BK D 9).

(2) *Türk Oguz begleri bodun işidiñ üze teñri basmasar asra yir telinmeser türk bodun ilinñ töröñin kim artatı udaçı erti. "Türk Oğuz beyleri ve halkı, dinleyin, yukarıda gök çökmezse aşağıda yer delinmezse Türk halkı, ülkeni ve yasalarını kim bozabilirdi?"* (KT D 22; BK D 18-19).

(3) *Türk Sir bodun yirinte idi yorımazun usar idi yok kışalım. "Türk Sir halkı topraklarından hiç kıvıldamasın mümkünse* tamamen yok edelim." (T 11).

Gücü yetmek, muktedir olmak anlamında kullanılan bu fiilin verilen örneklerdeki ortak özelliği katılımcı-içi olanaklılığa değil kök olanaklılığa ve epistemik olanaklılığa işaret etmesidir. Yazıtların dışında Türk diline ait diğer tarihî metinlere bakıldığında *u(ma)-* ve *Fiil+Ünlülü Gerundium u(ma)-* formlarının temel işlevinin [±fiziksel yeterlilik] kiplik işaretleyici olduğu dolayısıyla söz konusu fiil ile İngilizcedeki *may* yardımcı fiilinin semantik bağlamda temel işlev benzerliği olduğu söylenebilir. Ancak formun yer aldığı KT D 10 ve BK D 9. satırlarda *yaratun-* fiilinin içerdiği eylemin gerçekleşmemesi katılımcının kendisi ile değil kendi dışındaki dünya ile ilgilidir. Bu sebeple söz konusu tümcede formun kök olanaklılığı işaretlediği düşünülmektedir.

Yan tümcedeki fiillerin (basma-, telin-) {-sAr} şart kiplik morfemi ile işaretlenmesi ve *kim* soru zamirinin kullanılması 2. tümcenin epistemik kiplik değerine sahip olduğunu düşündürmektedir. Epistemik kiplik, konuşurun önermenin gerçekliği hakkındaki yargılarının bir ifadesi ya da işaretleyicisi olarak tanımlanmaktadır (Palmer, 2001: 7). Bu durumda konuşurun ülkesinin ve yasasının kimse tarafından bozguna uğratılmayacağına dair duyduğu inancı işaretlemek için kullanılan form, 2.tümceye epistemik kiplik değeri katmaktadır. Gerek *u-* fiilinin {-sAr} ile işaretlenmesi, gerekse tümcede yer alan bitimli fiilin (yok kış-) istek morfemi ile çekimlenmesi Tonyukuk yazıtında tanıklık edilen 3. tümceye de epistemik kiplik değeri katmaktadır. Zira *mümkünse (usar)* şeklinde bir ifade, konuşurun bahsi geçen eylemin (yok kış-) gerçekleştirip gerçekleştirilemeyeceğine dair bilgisinin net olmadığına dair bir anlama gönderme yapmaktadır.

Bu durum Bybee tarafından olanaklılık kipliği ile alakalı çizilen haritayı akla getirmektedir. Nitekim İngilizce üzerinde yapılan art zamanlı bir inceleme sonucunda oluşturulan haritada *can* ve *may* yardımcı fiillerinin *katılımcı-içi olanaklılık* ↔ *katılımcı-dışı olanaklılık* (↔*deontik olanaklılık*) ↔ *epistemik olanaklılık* şeklinde bir gelişim ve değişime uğradığı iddia edilmektedir.¹⁰ Türk diline ait en eski metinler olarak tanımlanan yazıtlarda *u(ma)-* ve *Fiil+Ünlülü Gerundium u(ma)-* formlarının olanaklılık ile ilgili

¹⁰ Deontik olanaklılığın epistemik olanaklılıktan önce geldiği konusu tartışmalıdır. Ayrıntılı bilgi için Shepherd (1982), Bybee (1985) çalışmalarına bakılabilir.

oluşturulan haritaya göre en ileri seviyedeki semantik değere -ki bu da epistemik kipliktir- ulaşmış olması söz konusu formların sözlü dil içerisinde uzun süre ve sıkça kullanıldığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Bir runik harfli Uygur metni olan Irk Bitig’de ünlülü gerundium ile *kamşa-* ve (4 tümcede aynı fiile bağlanmaktadır) *uç-* temel fiiline bağlanan yardımcı fiil işlevindeki *u(ma)-* fiilinin katılımcı-içi olanaklılık anlamını içerdiği açıktır:

4. *Yiliğe kudursuğına tegi yağıran kamşayu umatın turur tir.* “(At) yelesine kuyruğına kadar yara bere içinde kalmış **kımıldamadan** duruyor der.” (IB 16).

5. *Turņa kuş tüşnekişe konmış. Tuymatın tuzakka ilinmiş. Uça umatın olurur tir.* “Turna kuşu tüneğine konmuş. Farkına varmadan tuzağa takılmış **uçamadan** oturuyor, der.” (IB 61).

Bu durum semantik haritanın kendisi hakkında da bir çıkarımda bulunulmasına neden olmaktadır. Haritadaki ↔ sembolü, kiplik işaretleyicilerin bir semantik değerden diğerine tamamen geçmediğinin; dildeki çok işlevlilik esasına uygun olarak bu işaretleyicilerin zaman içerisinde birden çok semantik değeri üstlendiğinin bir göstergesidir. Dolayısıyla yazıtlarda kök ve epistemik olanaklılık işaretleyicisi olarak kullanılan *u(ma)-* ve *Fiil+Ünlülü Gerundium u(ma)-* formlarının Maniheist Uygur sahasında yazılan eserlerde birincil işlevi ile kullanılıyor olması, süreç içerisinde çok işlevliliğe sahip olan *u(ma)-* fiilinin aynı zamanda asıl semantik değerinden kopmadığının bir kanıtıdır.

Maniheist sahada yazılan Huastuanift’e gelindiğinde *Fiil+Ünlülü Gerundium u(ma)-* formunun katılımcı-dışı olanaklılığın yanında epistemik kiplik alanını işaretlediği çok sayıda örneğe tanıklık edilmektedir. (6). tümcede *bar-* fiilinin içerdiği eylemin gerçekleştirilememesi sebebi kılıcının fiziksel yeterliliği ile ilgili değil; kılıcı dışındaki dünyaya ait şartların (şeytanlarla savaşmak ve karanlığa karışmak) çetinliğe ile ilgilidir. Bu sebeple söz konusu tümcenin katılımcı-dışı olanaklılık alanına ait olduğu düşünülmektedir. (7), (8), (9) ve (10). tümcelerde yer alan fiillerin şart kiplik morfemi ile çekimlenmiş olması tümcelerin epistemik kiplik değerine sahip olduğu yönünde bir düşünceyi akla getirmektedir. Söz konusu tümcelerde {-DI} geçmiş zaman morfemi sebebiyle *ber-*, *tut-*, *olor-* ve *kıl-* fiilleri konuşma anından önceki bir zaman dilimine konumlandırılmalıdır. Bu sebeple tümcelerde *ber-*, *tut-*, *olor-* ve *kıl-* fiillerinin gerçekleştirilip gerçekleştirilmediğine dair herhangi bir şüphe, varsayım gibi bir kanı söz konusu değildir; konuşmacı önerme hakkında kesin bilgiye sahiptir:

6. *Sön yeğlüğün süñüşüp balıkdukin karaka katiltukın üçün teñri yerinjerü baru umatın bo yerde erür* “Ezelden beri şeytanlarla savaşıp yaralanarak karanlığa karıştığı için gökyüzüne **ulaşamadan** bu dünyada kaldılar.” (Huast. 75-80).

7. *Azu muñ üçün azu puşi bergeli kızganıp yedi türlüğ puşi nomka tüketi berü umadımız erser...* “Hem bunun için hem de (dinimiz için) sadaka vermekten kaçınıp yedi türlü sadaka öğretisini tam olarak **yerine getiremediyse (cimrilik ettiyse)...**” (Huast. 268-271).

8. *Teñrim yeti yimki tüketi oluru umadımız erser bir aykı çahşapatıg edgüti tüketi artı tutu umadımız erser yme çaydanta yimki baçak edgüti nomça töröçe oluru umadımız erser ...* “Tanrım yedi yimki törenini gerektiği gibi **yapamadıysak** bir aylık orucu düzgün bir

Gülser Ersoy

biçimde tam olarak **tutamadıysak** dahası tören yerinde yimki ayinlerini, orucumuzu dinî öğretiyeye uygun olarak yapamadıysak..." (Huast. 318-324).

9. *On çahşapatka yeti puşika üç tamgaka niğoşak atın tutar biz, kılınçın kılı umaz biz.* "On emri, yedi sadakayı, üç nişanı kabul edene niğoşak adını veririz (ama biz her zaman onların) yaptıklarını **yapamayız.**" (Huast. 357-361).

10. *Yme yimki baçak alkış çahşapat nomça töröçe tutu umadımız erser* "Yine yimki törenlerini, orucu, ibadeti, emirleri dinî öğretiyeye uygun olarak **yapamadıysak...**" (Huast. 367-369).

Klasik öncesi Budist Uygur dönemine ait İyi Kötü Prens (İKP) adlı eserde üç farklı kiplik değerine ait örnek mevcuttur. (11).tümcede kılıcı *tebre-* fiilini gerçekleştirememektedir. Bu sebeple tümce katılımcı-içi olanaklılığın hiponimi olarak kabul edilen [-fiziksel yeterlilik] alanına aittir. (12).tümcede konuşmacı, kılıcının dışındaki dünyanın sunduğu zor şartlar (zehirli ejderhalar ve yılanların varlığı) sebebiyle *yogur-* (*geçmek*) eyleminin gerçekleştirip gerçekleştiremeyeceğine dair net bir bilgiye sahip değildir. Her iki durum konuşur için olasılık dâhilindedir. Bu sebeple söz konusu tümcenin epistemik kiplik alanına ait olduğu düşünülmektedir. Kök olanaklılık anlamına işaret edilen (13). tümcede kılıcının (o Ø) eylemi (kör-) gerçekleştirememesi, dış dünyanın (şehzadenin çok acı çekiyor olması) kendisine sunduğu şartlar ile ilgilidir:

(11) *Tebreyü yortıy umadı.* "(Yaşlı kılavuz) **kımıldayıp yürüyemedi.**" (İKP 105).

(12) *Ol balık tegre yime yiti kat karam içinte alku agulug luular yılanlar yatur anı yoguru usar siz içgerü balıkka kirgey siz.* "O şehir etrafında ve yedi kat hendek içinde her yerde zehirli ejderhalar ve yılanlar bulunur. Onu (da) **geçebilirsiniz** içeri şehre girecekseniz." (İKP 107).

(13) *Tiğın emgekin körü umatın tiğine inçe tip tidi...* "(Aksakal) şehzadenin acısını **görmeye dayanamayıp** şöyle dedi..." (İKP 153).

Her iki tümcede de kılıcı dışındaki dünyanın kılıcıya sunduğu olanaklar sebebiyle eylemlerin gerçekleştiril(eme)mesinden bahsedilse de (12). tümce epistemik kiplik; (13). tümce kök olanaklılık kiplik alanına yerleştirilmiştir. Bunun en önemli sebepleri *Fiil+Ünlülü Gerundium u(ma)-* formunun 12. tümcede {-sAr} kiplik morfemi ile birlikte kullanılması ve tümcede yer alan bitimli fiilin {-gAy} gelecek zaman morfemi ile çekimlenmiş olmasıdır. Çünkü bir dilde konuşurun önerme hakkında kesin bir bilgiye sahip olmadığının en belirgin göstergesi o dilde kullanılan şart ve gelecek zaman işaretleyicileridir.

Türk runik harfli yazıtlardan itibaren epistemik olanaklılık anlam alanını da içerecek şekilde anlam genişlemesine uğrayan *u(ma)-; Fiil+Ünlülü Gerundium u(ma)-* formulu yapıların en dikkat çekici özelliği bu metinlerde formun henüz mental yeterlilik alanını işaretlememesidir. Ancak klasik öncesi Budist metinlerinden Maytrisimit (Mayt.) incelendiğinde söz konusu formun kök olanaklılığa (14, 15, 16.tümceler) ek olarak katılımcı-içi olanaklılığın bir alt başlığı olan mental yeterlilik alanını da (17) işaretlediği görülmektedir:

(14) *Biş bakar teñinçe tavarım yok kanta takı biş yüz yaratmak birü ugay men.* "Beş bakırım bile kalmadı. Beş yüz altını **nereden** (bulup) **verebileyim!**" (Mayt. 10/40).

- (15) *Bu emgekin ölü yme umaz biz* “Bu acıdan **yine de ölemeyiz.**” (Mayt 73/36).
(16) *Neñ anta ozu kurtulu umazlar* “Oradan hiç **kurtulamazlar**” (Mayt. 83/49).
(17) *...uka ugaylar... “...anlayabilecekler...”* (Mayt. 26/22).

Bu durumda *u(ma)-* ve *Fiil+Ünlülü Gerundium u(ma)-* formlu fiillerin Maytrisimit’ten itibaren mental alanı içerir hale geldiği görülmektedir. Maytrisimit’te söz konusu formun mental kiplik alanına işaret eden örnek sayısının azlığı, *u(ma)-* fiilinin temel anlam alanını işaretleme hususundaki direncinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Klasik dönem Budist Uygur metinlerinden Altun Yaruk’ta (AY) ve Hsüan-Tsang Biyografisinde (HTs) ise söz konusu dillik birimlerin [-fiziksel yeterliliği] (18, 20, 21); kök olanaklılığı (19, 22, 23) işaretlediği örnek sayısı [-mental yeterliliği] işaretlediği örnek sayısından (24, 25, 26) nispeten daha fazladır:

(18) *Közinte isig yaşı tökülü busuşlug kadgulugın yıglayu ağızı kurup tili tamgakı katıp sav sözleyü umatın kikiñ bermedin şük turdı.* “Gözlerinden sıcak yaşlar dökülerek hüznle ağlayarak ağızı kuruyup dili damağına yapışıp **söz söyleyemeden**, cevap vermeden sessizce durdu.” (AY X 453-456).

(19) *Bo savıg ilig begli hatunlı eşidip açığıları emgekleri üze umadın ulışdılar sıgtaşdılar.* “Bu sözü kral ve kraliçe duyunca üzüntüden **kendilerini tutamayıp** feryat ettiler.” (AY X 468-470).

(20) *Ol çatıkıg kultukta ağır ulug yağız yer serü umatın bir üdte tepredi ırgaldı.* “(o) bu doğum efsanesini gerçekleştirdiğinde büyük yer **dayanamayıp** bütünüyle titredi.” (AY X 593-595).

(21) *Közünür üdde tuggalı umaguça erser ötrü kin keligme üddeki tüş birteçi adartmakı yeme ikileyü takı turu umaz.* “Görünür zamanda doğamadıklarında ise, daha sonra, ilerde gelecek zamandaki yemiş verecek (olan) engellemeyi de yeniden bir daha **sürdüremez(ler).**” (AY III 10a /10-13).

(22) *Öñre taoan taişi atlıg a[çari] fuken atlıg hanıp ütlep [sü]ke barmakın tıda umadı [hıñ]bio atlıg açari esriñü s[av] sözlep çeo kiñ han kö[ñülün] amırtguru umadı.* “Bir zamanlar Dao-an Taişi adlı usta Fu Jian adlı hana onca akıl vermesine rağmen savaşa gitmesine **engel olmadı.** [Ayrıca] Heng[biao] adlı usta da değişik sözler söylemesine rağmen Yai Xing hanın gönlündeki [hırçınlığı] **durultamadı.**” (HTs 1265-1270).

(23) *Yana han taplayu yarlıkamış erdi yañı ağıtarmış nomlar başınta urgu süü kılğalı el işi küdüki üküşiñe köñül yetürü umadın takı turur erdi.* “Han yeni çevrilmiş öğretilerin başına bir önsöz yazmayı önceden kabul etmiş [ancak] devlet işlerinin çokluğundan **kafasını [bir türlü bu işe] veremiyordu.**” (HTs 1469-1473).

(24) *Ulug tınlıg uduñuz umug inag bolğalı.* “Büyük insan **olabildiniz** canlılara sığınak olabilmek için.” (AY X 303) tümcesinde leksik bir birim olarak kullanılan *u-* fiili ile kastedilen mental yeterlilik. Çünkü bahsi geçen *ulug tınlıg* ifadesi ile zihinsel bir süreç gönderme yapılmaktadır. İlaveten Altun Yaruk’ta *Fiil+ünlülü gerundium+u(ma)-* formlu yapıların [-mental yeterliliği] işaretlediği diğer örneklerde temel fiil sadece *bil-* leksik birimden oluşmaktadır:

Gülser Ersoy

(25) *Alku bilgülik nomlarnıñ yinçgede yinçge tözlerin bilü umatın tudılmaklıg biligsiz bilig nizoani kadgularnıñ ertinü yinçge uvsak yıdın yukın tarkaru umamaklıg biligsiz bilig bolur ikegü burhanlar oronıña tegürgeli idmazlar.* “Bütün bilgili öğretilerin inceden ince esaslarını **bilemeden** engelleme bilgisizliği (ve) ihtiras kaygılarının çok ince ufak kalıntılarını uzaklaştıramama bilgisizliği (de yani) bunların ikisi Buddhalar yerine ulaştırmazlar.” (AY IV 2961-2967).

(26) *Bo sakınçlarınta yine bek tururlar kinki tüpin çınğaru böğünü bilü umazlar.* “Bu düşüncelerinde yine ısrarcıdırlar, sonraki aslını iyice düşünerek **anlayamazlar.**” (AY V 975-977).

Burada şunu da ifade etmek gerekir ki *Fiil+Ünlülü Gerundium u(ma)-* formulu fiillerin kullanım sıklığı klasik dönem Budist Uygur metni olan Altun Yaruk'ta genel anlamda azalmış yerini yeterlilik anlam alanını işaretleyen *Fiil+ {-GAll} u(ma)-* ve *Fiil+{-GAll} bol(ma)-* şeklindeki formlara bırakmıştır.

Geç dönem Budist Uygur metinlerinden olan Tantrik metinde (27) *Fiil+ünlülü gerundium+u(ma)-* formu yine [-fiziksel yeterliliğe]; Totenbuch'ta hem [-fiziksel yeterliliğe] (28) hem de [-mental yeterliliğe] (29) işaret etmektedir:

(27) *Kimde birök kirtgünç bar erser ol kişi timin çın kişi titir kirtgünç yok erser ol neñ kişi sanıña kirmez kaltı ulug kañlınıñ boyundurukı yok erser kiçig kañlınıñ kışgaçı boguz bağı yok erser ol kañlı yorıyu umaz.* “Şayet kimde iman varsa o kişi hemen doğru kişidir. İman yoksa o hiç insan hesabına katılmaz. Şöyleki büyük aracın boyunduruğu yoksa küçük aracın kısıncı (ve) boğaz bağı yoksa o araç **yürüyemez.**” (Uzunkaya, 263-268).

(28) *'eñbaşlayı öñ ünke siñmiş üdte köz üze yinçge öñig {körür ;} körü umaz ün yıdka siñmişte burun yıd tuymaz.* “En başında renk sese battığı zaman göz ile ince rengi göremez, ses kokuya battığında burun kokuyu hissetmez (Tot. 38-40).

(29) *arığ arıgsızı erser üç yarım künniñ arasında öziniñ ölmüşin bilmedin tuğmış kadaş ev barkta ulaılarka yiliniñ yolug bışuruñu umazlar, arığı erser, üç yarım künniñ arasında aya amtı ölmüş m(e)n tep, ol üdta yolug bışuruñıgahı uyur.* “Temiz ve temiz olmayan ise üç buçuk günün içinde kendinin öldüğünü bilmeden akrabalarına, evine barkına ve diğer mallarına bağlanıp yolu **gerçekleştiremezler/talim edemezler.** Temizi (günahsız olanı) ise üç buçuk günün içinde ah! şimdi ben ölmüşüm deyip o zaman yolu **gerçekleştirebilir/talim edebilirler.**” (Tot. 95-99).

Sonuç olarak *u(ma)-* ve *Fiil+ünlülü gerundium+u(ma)-* formulu işaretleyicilerin Kök Türk yazıtlarına gelindiğinde *Katılımcı-İçi Olanaklılık (sadece fiziksel yeterlilik) ↔ Katılımcı-Dışı olanaklılık (Kök olanaklılık) ↔ Epistemik Olanaklılık* şeklindeki semantik haritayı tamamladığı görülmektedir. Katılımcı-İçi olanaklılığı işaretlediği tümcelerde Maytrisimit'e kadar [±fiziksel yeterlilik] söz konusu iken Maytrisimit'ten itibaren mental yeterlilik alanını da işaretler hale gelmiştir.

***Fiil+{-GAll} u(ma)-* Formlu Kiplik İşaretleyicisinin Semantik Haritası ve İzlediği Yol**

Fiil+{-GAll} u(ma)- formuna yazıtlarda tanıklık edilmemektedir. Söz konusu forma korpusu oluşturan metinler içerisinde İrk Bitig'de, Huastuanift'te ve İKP'de rastlanılmazken ilk defa Maytrisimit'te *Köñülü katılı karılı turgahı umış erser...* “Gönlü daimi surette karışmış olsa...” (Mayt. 59/33) tümcesinde rastlanılmıştır.

Eski Türk dili ile ilgili yapılan çalışmalarda genel kanı *Fiil+{-GAll} u(ma)-* ve *Fiil+ünlülü gerundium u(ma)-* formlarının işaret ettiği kiplik değerinin farklı olmadığı yönündedir. Bu sebeple her iki formun semantik değeri [$\pm$ yeterlilik] olarak kaydedilmiştir (Gabain, 1988: 89; Erdal, 2004: 259). Rentzsch, bahsi geçen her iki işaretleyicinin seçilmesinde hissedilebilir semantik bir fark olmadığını; her ikisinin de hem katılımcı-içi hem de katılımcı-dışı olanaklılık ifade edebilir nitelikte olduğunu kaydetmektedir (2013: 134).

Fiil+{-GAll} u(ma)- ve *Fiil+ünlülü gerundium u(ma)-* formlarının birlikte kullanıldığı tümceler incelendiğinde ilk etapta aralarında semantik olarak bir fark olmadığı düşünülebilir. Nitekim (30) *Közünür üdde tuggalı umaguça erser ötrü kin keligme üddeki tüş birteçi adartmakı yeme ikileyü takı tutu umaz.* (AY III 10a-10/13)¹¹ tümcesinde *tug-fiilinin {-gAll} u(ma)-* işaretleyicisini alırken aynı tümcede *tut-fiilinin ünlülü gerundium u(ma)-* işaretleyicisini almasının ilk etapta belirli bir nedeni yok gibi görünmektedir. Ya da (31) *İnçe kaltı kişi iligi bar erser erdinilig otrugka tegser köñül için erdini evdigeli uyur ötrü birök eligi yok erser erdini evdiyü umadın kurug kalır ançulayu yme kim birök kirtgünçi bar erser burhanlıg erdinilig otrugka kirip kutrulmak tüşlüg erdini algalı uyur.* (Uzunkaya, 241-246)¹² tümcesinde aynı fiilin (evdi-) hem *{-GAll} u(ma)-* hem de *ünlülü gerundium u(ma)-* formlarıyla kullanılmasının da belirli bir nedeni yok gibi görünmektedir. Ancak *Fiil+{-GAll} u(ma)-* formunun kullanıldığı tümceler dikkatle incelendiğinde şu sonuçlara ulaşılmaktadır:

1. Bitimli fiilin *{-DI}* geçmiş zaman morfemi ile kullanıldığı tümcelerde *Fiil+{-GAll} u(ma)-* formunun katılımcı-içi olanaklılık ya da kök olanaklılık alanlarına yerleştirilebilmesi oldukça kolaydır. Bu tür tümcelerde anlam bulanıklığı söz konusu değildir:

(32) *Bo montag emgek tolgakka tegmiş üdde bo muñumuznı emgekimizni aç a yada okitu sözlegeli uguluk küçümüz küsünümüz yok erti.* “Böyle bir sıkıntıya düştüğümüz vakitte ızdırabımızı açıkça **ortaya koyabilecek ve söyleyebilecek** gücümüz yoktu.” (AY Süü 4a/7-8).

(33) *Anta ö[trü] ulug menizlig kutlug buyanlıg bilge biliglig törülüg bolup ol yaruklar içinte közünmiş burkanlarig körgeli udılar.* “Ondan s[onra] ulu benizli, kutlu, iyilikli, bilge bilgili, öğretili olup o ışıklar içinde görünmüş budaları **görebildiler.**” (AY III 2a/01-04).

(34) *Sen şariputriya ulug müngülük tayşing nomda kirgeli uduñ ulug müngülük tayşing nomug bilgeli uduñ ulug müngülük tayşing nomug ukgalı uduñ ulug müngülük tayşing nomug ağırğalı uduñ.* “Sen Mahayana Budizmi’nin öğretisine **dâhil olabildin**, Mahayana Budizmi’nin öğretisini **bilebildin, anlayabildin** (ve) Mahayana Budizmi’nin öğretisine değer **verebildin.**” (AY VII 28-34).

(35) *Kamağ tınıglar oğlamı için tıñurmak til ağız bilge bilig edrem küü kelig kılğalı uduñ.* “Bütün canlılar için belagatin hikmetinin sihirli gücünü **anlayabildin.**” (AY VII 590-593).

¹¹ “Görünür zamanda **doğamadıklarında** ise, daha sonra, ilerde gelecek zamandaki yemiş verecek (olan) engellemeyi de yeniden bir daha **sürdüremez(ler).**”

¹² “Öyleki insan eli var ise (ve) mücevherle süslenmiş adaya ulaşırsa gönlünce mücevher **toplayabilir** şayet eli yok ise bunun üzerine mücevher **toplayamadan** boş kalır. Yine bundan dolayı ki eğer imamı var ise Buddhalı, mücevherle süslenmiş adaya girerek kurtuluş mükâfatlı mücevher **almaya muktedirdir.**”

Gülser Ersoy

(36) *Neş yme bo etözüg küyü küzetü ayayu tutup artatmağalı idi umadım.* “Her halükârda bu vücudu koruyup (ona) değer vererek (bile) çürümesini asla **önleyemedim.**” (AY X 201-203).

(37) *Açıgıña seringeli umadı.* “Acısına dayanamadı.” (AY X 650).

(38) *Küçsüzi üçün tişi bars tartıp yegeli umadı.* “Dişi kaplan güçsüz düştüğünden (Mahasattva’yı kendine doğru) **çekip yiyemedi.**” (AY X 792-793).

2. Yan tümceciği temel tümceye {-sAr} şart kiplik morfemi ile bağlanan tümcelerde epistemik kiplik anlam değeri öne çıkmaktadır. Nitekim bir eylemin gerçekleşebilmesinin şartının bir başka eylemin gerçekleşebilmesine bağlı olduğu durumlarda müphemlik söz konusudur ki bu da böylesi tümcelerin epistemik olanaklılık alanına yerleştirilmesini mümkün kılmaktadır:¹³

(39) *Apam birök bo törülerte öğretinğeli usarlar aşnuça kentüleri öñre ölüürü ölüürü tüketmiş tnlıglar üçün bo nom erdinig bititsünler okısunlar.* “Eğer bu yasalara göre **öğretebiliyorlarsa**, o zaman bu Sutra-mücevherini önce kendileri, daha önce öldürülmüş varlıklar adına yazıya geçirsınler, okusunlar.” (AY Süü 11b/11-16).

(40) *Yene yme kayu tnlıglar birök dört türlüğ nomlarka tükellig erser ötrü ol tnlıglar tsuy ayıg kılınçlıg kkir tapçaların birtem arıtğalı uyurlar.* “Yine de bazı canlılar eğer dört tür öğretilere **hâkim ise(ler)** daha sonra o canlılar kötü davranışlı kir-pasaklarını toptan **temizleyebilirler.**” (AY III 11a/03-07).

(41) *Kaçan ol biligsiz biliglerig tarkargalı usarlar temin ök bo yer oronlarka sapça kezigçe tegğeli uyurlar.* “Ne zaman o bilgisizlikleri uzaklaştırabilirlerse derhal bu on yere sırayla ulaşabilirler.” (AY IV 2902-2906).

(42) *Kayu tnlıglar birök öñreki ajunlarta burhanlarıg tuşup buyan edgü kılınç kılmaıkları bar erser ötrü olar bo ajunta bo darni nomug boşğungalı tutğalı uyurlar.* “Eğer canlılar önceki varlık biçiminde buddhalarla karşılaşp sevap sahibi ise o zaman onlar bu varlık biçiminde bu dharaniyi **öğrenebilir, (ona) sahip olabilir.**” (AY V 276-280).

(43) *Birök kim kayu tözünler oğlı tözünler kızı bo darni nomug tutsarlar sözleserler ülgülençsiz tenlençsiz ulug törlüğ buyanlıg yüğmekig yıggalı tırgeli kazğangalı uğaylar.* “Eğer ki asiller oğlu ve asiller kızı bu dharaniyi tutsa ve söylese ölçülmez ve karşılaştırılmaz çok çeşitli sevapların yığımını **toplayabilecek (onu) kazanabilecek.**” (AY V 372-376).

(44) *Birök kim kayu bodisatavlar bo daranı nomta ornangalı uğuça erserler ötrü olar üzeliksiz üstünki yeg köni tüz tuyuglıka ikileyü yanmaksız bolu teginip yokka tayanmakıg bilip...* “Öyle ki bu dharaninin öğretisini (zihinlerine sağlamca) **yerleştirmeyi başarabilen** Bodhisattvalar her şeyden üstün kusursuz duyumsamaya geri dönmeksizin erişmiş olacaklar...” (AY VII 66-71).

¹³ Hirik “Türkiye Türkçesinde Bilgi Kiplikleri” adlı doktora tezinde kesinliğin derecelerine göre bilgi kipliğini a. kesin dışılık kiplikleri b. Uzak olasılık kiplikleri c. Yakın olasılık kiplikleri d. Kesinlik kiplikleri şeklinde gruplandırır. Uzak olasılık kiplikleri başlığı altında -sA morfeminden bahsetmektedir. Yan tümceciğinde -sA morfeminin olduğu kimi tümcelerde bitimli fiilin gelecek zaman morfemi ile işaretlenmesi durumunda uzak olasılık anlamının varlığına işaret etmektedir (2014: 87).

(45) *Birök bodisatavlar tavoranmak tuşda bo iki körmeklerig yügerü kılmasarlar ötrü iki törlüg körmek yolug tartgalı iki törlüg kiçig köliñülüg tözünlerig basgalı umazlar.* “Şayet Bodhisattvalar davranışta bulunma vaktinde bu iki görüşleri mevcut kılmazlarsa bunun üzerine iki tür görüş yolunu çekmek için iki tür küçük araçlı asilleri **ezmeye muktedir olamazlar.**” (Uzunkaya, 2020: 305-308).

3. *Fiil+{-GAll} u-* formunun {-gAy} gelecek zaman morfemi ile işaretlendiği durumlarda tümcenin epistemik kiplik anlam değeri öne çıkmaktadır. Bu tür formlara yeterlilik anlam değeri de verilebilir ancak konuşma anından sonraki bir zaman dilimine gönderme yapılan tümcelerde bahsi geçen eylemin gerçekleştirilebilmesi ya da gerçekleştirilememesi her zaman için olasılık dâhilindedir. Çünkü gelecek her zaman olasılıkları içinde barındıran bir zaman dilimidir. Bu durumda bitimli fiilin {-gAy} ile işaretlendiği tümcelerde konuşurun önerme hakkındaki bilgisinin net olmadığını düşünmek ve bu tür tümcelere epistemik kiplik değeri yüklemek oldukça doğaldır:

(46) *Ötrü ol antag tözünler oğlu tözünler kızı süzük kirtgünç köñüllüg tınlıglar ülgülençsiz tenlençsiz ulug buyanlığı tırgınlığı yıggalı tırgeli ugaylar.* “(ancak o) zaman o, öylesi soylular oğlu, soylular kızı, temiz inançlı gönle sahip canlılar, ölçülemez, karşılaştırılmaz ulu iyilikli topluluğu **toplayıp, bir araya getirebilecekler(dir).** (AY III 25a/ 18-22).

(47) *Yene kentü öz illerin uluşların odugın sakın küyü küzetü tutup yat yağı adasın amırtgurup adın ilig hanlarıg yme bir ikintişke erşisiz karşısız kılğalı ugay.* “Yine kendi ülkelerini dikkatle koruyup yabancı düşman sıkıntısını geri püskürtüp diğer hükümdarları ve birbirlerine (karşı) **kavgasız olabilecekler.**” (AY VI 146-150).

4. Soru tümcelerinde *Fiil+{-GAll} u-* formunun epistemik kiplik değeri öne çıkmaktadır. Nitekim Türk dilinin tarihî metinlerinde tanıklık edilen ve işlevi epistemik kiplik işaretleyicisi olan *erki* edatının bu tür tümcelerde kullanılıyor olması tesadüfi değildir:

(48) *Atı kötrülmiş teñrim siz yene neçökin ol bodi tegme tuyunmak köñül üze alku nomlarnıñ terinte teriñ yörüglerin bilgeli ukğalı uduñuz erki teñrim tep ötündi.* “Adı yüceltilmiş tanrım, siz nasıl o bodhi denilen uyanmış gönül(deki) bütün öğretilerin derin açıklamalarını **bilip anlayabildiniz ki,** tanrım diye sordu. (AY IV 41/45).

(49) *Nizvanıartın neçükin adırılıp barıp öñi kitgeli umazlar erki.* “(O zaman) nasıl (oluyor da onlar) klesalardan **ayrılıp kurtulamazlar** acaba?” (AY V 925-927).

(50) *Neteg yañlıg aşasar aş suvusular tatıgın bulur ötrü tınl(ı)glar inç meñilig bolğalı uyur.* “Canlılar, ne tür yiyecek içecek tadını alırsa, [acaba] **sağlıklı olmaya kavuşabileceklerdir?**” (AY IX 515-517).

(51) *Bo busuşug sakınçığ sözlegeli kim ugay* “Bu kederi **kim anlatabilir** (ki)” (AY X 668).

(52) *Men neçük tıdğalı [uga]y men birök nomug şazınğ külegülük yaltrıtguluk küsüşü erser ol küsüşin men neçük adınsıg kılğay men.* “Eğer onun isteği öğretiyi yüceltip aydınlatmak ise ben nasıl olur da böylesi bir isteği **geri çevirebilirim.**” (HTs 1248-1251).

(53) *Neçükin el han [ya]ñuzın el tutğalı ugay el başçı kişiler öz etözün tırig bütün kılayın tiser.* “[Öyleyse] nasıl olur da bir han, hakan (tek başına) [koca] **ülkeyi yönetebilir?**” (HTs 1301-1304).

(54) *Bölük bölük mişik biligsizl[er] öni öni sıg biliglig kudıki asrakalarıg kemişser olarnı yöriügler yolnta ugaylar mu neş [sez]inmegeli yaşılmagalı.* “Bölük bölük, sıradan bilgisiz insanları, farklı türden sıg bilgili aşığı katmandakileri bunları fırlatıp atarsa...anlam yolunda **ikirciklenmesiz, yanılmasız olabilecekler mi?**” (HTs 1548-1552).

Bu durumda epistemik kiplik değerinin çok daha baskın olduğu kimi tümcelerde *Fiil+{-GAll} u(ma)-* formunun kullanılması tesadüfî değildir. Türk dili *katılımcı-içi olanaklılık ↔ katılımcı-dışı olanaklılık (Kök olanaklılık) ↔ epistemik olanaklılık* şeklinde bir sıranın takibinde bir yandan *u(ma)-* fiilinden faydalanırken bir yandan da farklı çözüm yolları geliştirmiştir. Dil ilk etapta asıl fiile getirilen ünlülü gerundium yanında *{-GAll}* gerundiumunu da kullanmış ve böylelikle morfemler arasında kolaylıkla semantik geçiş imkânı bulmuş; ardından da *u(ma)-* fiilinin yerine *bol-* fiilini kullanarak net bir şekilde epistemik kiplik değerini işaretlemek istemiştir. Bu bağlamda *{-GAll} u(ma)-* formunun *{-GAll} bol(ma)-* formuna geçiş için bir basamak olarak kullanıldığı düşünülebilir.

***Fiil+{-GAll} bol(ma)-* Formlu Kiplik İşaretleyicisinin Semantik Haritası ve İzlediği Yol**

Taranan metinler içerisinde ilk olarak Maytrisimit’te tanıklık edilen bir formdur. Genel olarak bahsi geçen diğer formlarla birlikte yeterlilik kipliği başlığı altında değerlendirilmektedir (Gabain, 1988: 86 ve 89; Erdal, 2004: 259).

Rentzsch, Türk dillerinin anlam bilimsel haritasını oluşturduğu çalışmasında sadece katılımcı-dışı olanaklılığı işaretlemesi sebebiyle *Fiil+ {-GAll} bol(ma)-* formunun *Fiil+ {-GAll} u(ma)-* ve *Fiil+ünlülü gerundium u(ma)-* formlarından ayrıldığını belirtmektedir (2013: 134). Bu bağlamda Rentzsch’e göre *Fiil+ {-GAll} bol(ma)-* formu, kişinin öğrenilmiş yeterliliğini (learnt ability) ya da içkin yeterliliğini (inherent ability) hiçbir durumda işaretlemez.

Fiil+ {-GAll} bol(ma)- formunun kullanıldığı tümcelerde tanıklık edilen birtakım sentaktik özellikler formun semantik işlevini belirlemede yol gösterici mahiyettedir. Korpus dikkatle incelendiğinde söz konusu formun kimi şartlarda epistemik kiplik anlamını işaretlemek gibi semantik bir işleve sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Fiil+ {-GAll} bol(ma)- formulu tümceler taranan metinler içerisinde iki farklı sentaktik yapı içerisinde karşımıza çıkmaktadır. İlkinde bu tür yapıların yer aldığı tümcelerde özne aynı zamanda kılıcıdır; ikincisinde ise özne kılıcı değildir. Taranan metinler içerisinde ilk olarak tanıklık edilen Maytrisimit’te de bu şekilde bir ikili kullanımın izine rastlanmaktadır. Nitekim (55) *Biz tükel bilge maytrı burkan kutıñ yakın teğgeli yüzün körgeli bolalım erdi.* “Biz mükemmel hikmetli Maytrı Burkanın asaletine yaklaşabilelim ve yüzünü görmeye muktedir olalım.” (Mayt. 70/47-48) tümcesinde özne (biz) aynı zamanda kılıcıdır; ancak (56) *Bir tü evinin kök kalıkka okşatgalı bolmaz...ud izinteki suvug taluy ögüz suvıña yüleşürgeli bolmaz* “Bir parça saç göğe müşabih olamaz. Sığır izindeki su nehir suyu ile mukayese edilemez.” (Mayt. 38/16-19) tümcesinde belirli bir kılıcının varlığından söz etmek mümkün değildir.

Bu özelliğiyle söz konusu form, *Fiil+ {-GAll} u(ma)-* formundan ayrılmaktadır. Nitekim *Fiil+ {-GAll} u(ma)-* formunun yer aldığı (32)-(54) örneklerde özne aynı zamanda kılıcıdır. *Fiil+ {-GAll} u(ma)-* formununun epistemik kipliğe işaret ettiği tümcelerde yan tümceciğe ait fiilin *{-sAr}* şart kiplik morfemi ile çekimlenmesi, o tümcede soru

sözcüğünün bulunması ya da bitimli fiilin {-gAy} morfemi ile çekimlenmesi gibi şartlar aranmaktadır. Tüm bu şartlardan birinin yer aldığı ve kılıcısının belli olduğu tümcelerde belli ki *Fiil+ {-GAll} u(ma)- ve Fiil+ {-GAll} bol(ma)-* arasında işlevsel bir fark gözetilmemektedir. Bu sebeple (57) *Köñül köñüldeki nomları takı kantıran bar boltukar köñül köñüldeki nomları bolmagaça erser bo nomug yene neçükin bilgeli ukğalı boltukar tip titi bodisatav sözledi ötrü ay ulug ezruaya kimler birök bo nom tözin bar yme ermez yok yme ermez tip (kör) bilserler ötrü ol antag yalañuklar bo tütrüm teriñ nom tözin bilgeli ukğalı uyurlar.* “Zihinlerindeki dharmaları dahi nasıl var olabilir? Düşüncelerindeki dharmaları olmayacak ise bu dharmayı yine nasıl **anlayabilirler** dedi. Bodhisattva cevap verdi: O zaman ey yüce Brahman kimler eğer bu dharmanın aslı var da değildir yok da değildir diye bilse o zaman onun gibi insanlar bu derin dharmanın aslını **anlayabilirler.**” (AY V 1091-1099) tümcesinde aynı anlama işaret edecek şekilde aynı fiillere (bil-, uk-) hem {-GAll} bol- hem de {-GAll} u- formları getirilmiştir.

Taylan çalışmasında “Güneş varken de yağmur yağabiliyor.” tümcesinden yola çıkarak öznenin anlamsal rolünün kiplik okuması üzerindeki belirleyici etkisinden bahsetmektedir. Örnekte öznenin (yağmur) kılıcı işlevinde kullanılmaması tümcede olasılık okumasının yapılmasına imkân sağlamaktadır (Taylan, 2018: 9). Bu bağlamda *Fiil+ {-GAll} bol(ma)-* formunun kullanıldığı tümcelerde öznenin kılıcı olmaması halinde söz konusu formun epistemik kiplik işaretleme işlevinin daha çok belirginleştiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu sebeptendir ki Erdal öznenin kılıcı olduğu tümcelerde *Fiil+ {-GAll} bol(ma)-* formlarını *can* yardımcı fiili ile¹⁴; öznenin kılıcı olmadığı tümcelerde *it is/was impossible to (mümkün değil, imkân dâhilinde değil)*¹⁵ şeklinde çevirmiştir (2004: 259).

Öznenin kılıcı olmadığı dolayısıyla da *Fiil+ {-GAll} bol(ma)-* formunun ağırlıklı olarak epistemik kiplik işaretleyici olarak kullanıldığı tümceler aşağıdaki gibidir. Bu tümcelerde formun “mümkündür” ya da “mümkün olmaz/mümkün değildir” şeklinde tercüme edilmesi aynı zamanda konuşurun önerme hakkında sahip olduğu bilginin kesinlik derecesi ile ilgilidir:

(58) *Birer şlok birer padak nom nomlamaktın törümüñ buyan edgü kılınçig takı ülgülegeli teñlegeli boltukmaz.* “Birer şiir birer koşuk öğreti açıklamaktan meydana gelmiş iyi davranışı da **karşılaştırabilmek, kıyaslayabilmek mümkün değildir.**” (AY III 21a/ 5-8).

(59) *Kalt[ı bir]ök yağız yir teñri[ler or]dusı birle birgerü eñ min[tin tö]pü orun babagırka tegi [suv bolsar] boltukgay anı bilgeli [kıl uçı üz]e tamızın teñlençsiz [sizin edgü]leriñizniñ teñin [bilge]li boltukmaz.* “E[ğ]e[r yeryüzü tanrı[lar sara]yı ile beraber hatta tepe noktası bhavāgraya kadar [su olsa] onu **anlamak mümkün olacaktır**, [kıl ucu ka]dar damlası kadar dengi olmayan [sizin üs]tünlüğünüzün denliğini [anlama]k mümkün olmaz.” (AY V 141-151).

¹⁴ anın **bolur bolğalı** yalñuklarka elig xan (AY 562,3-5) ‘therefore they **can** become people’s rulers’, ya da kenjin teriñin **tüpkergeli ... bolmaz** (BT I A2 12) ‘One **cannot** fathom its breadth or its depth’. Cf. dahi BT XIII 4,4 ve HTs VII 26 ve 47. In antaki kişiler bir teg **eşidgeli boltılar ... nomlarıg** ‘The people who were there **were all equally able to hear ... the sutras.**’ (HTs VI fol. 26v)

¹⁵ **Bilgeli bolmadı** ‘it was impossible to recognize (something)’, tavrak **bargalı bolmadı** (HTs Tug 13a22) ‘it was impossible to advance speedily’, neñ olartın **ozğalı ... bolmaz** (BT II 927) ‘It is quite impossible to escape from them’.

Gülser Ersoy

(60) [Kaltı birök yüz] miñ öñi tılım [bolsar] ağızımta bir burhanıg ögsermen birikiye edgüsin böle alıp ol birikiye edgüniñ tam{ımça}ızımça ülüşin **tüketgeli boltukmaz.** “[Eğer yüz] bin farklı dilim [olsa] ağızımda (ve) bir buddhayı övsem (sadece) bir tek erdemini ayırıp alsam o bir tek erdemini damlacığı kadar kısmını **tamamlamak mümkün olmaz.**” (AY V 137-142).

(61) Yme bo biş yapıqlar erser çın kirtü nom tözin belgürtdeçi erürler çın kirtü nom tözi yene bo biş yapıqlar ok titir inçip bo biş yapıqlarıg **sözlegeli boltukmaz** biş yapıqlar ermezig yme **sözlegeli boltukmaz.** “Şöyle ki bu beş yapılar ise gerçek dharma aslını göstericidirler. Gerçek dharma aslı yine bu beş yapıların ta kendisidir fakat bu beş yapıların olduğunu **söylemek mümkün değildir**, beş yapıların olmadığını **söylemek de mümkün değildir.**” (AY V 693-698).

(62) Birök kim kayu tözünler oğlu tözünler kızı üzeliksiz üstünki yig köni tüz tuymak burhan kutın tileserler inçip çinju tigme ertükteg kirtü tözte adın yırtınçülüg yivegte öñi **tilegeli boltukmaz.** “Eğer asiller oğlu (ve) asiller kızı en üstün en doğru aydınlanma buddha mutluluğunu dilese o zaman tathātā denilen öylelik hakiki esastan, başka dünyalık gereçlerinden farklı **istenmesi mümkün değildir.**” (AY V 790-795).

(63) **Bolmaz erti tü[p] tükel okşatgalı** edgüsin edrem[in]. “İyiliğini, erdemini (başka bir şeye) benzetmek **mümkün olmaz idi.**” (HTs 1601-1602).

Yan tümceciğinde *Birök... Fiil+DI+(şahıs morfemi)* erser formunun olduğu (64).tümcede temel fiil {-GAll} *boltukmaz* formu ile kesinlik anlam alanını işaretlemiştir. Çünkü söz konusu tümcede bahsi geçen önerme geçmişteki bir zaman dilimine aittir ve dolayısıyla da kılıcının konu hakkında kesin bir bilgiye sahip olduğu düşünülmektedir. (64)-(66). tümcelerde ilaveten *idi (asla)* belirtecinin varlığı kesinlik anlamını pekiştirmektedir:

(64) *Birök meniñ ağızımta miñ öñi tılım bar erip üküş kalplar ertginçe ögdüm erser üz[üksü]z sakınu sözleyü yitiñsiz [burhanlar]nıñ edgüsin yigin teriñ[in yitiñsizin sözle]geli **idi boltukmaz.*** “Eğer benim ağızımda bin farklı dilim var olup çok kalpa geçene değin [süre]kli (buddhaları) övseydim (yine de) söylenmesi yetersiz kalan buddhaların üstünlüğünü, mükemmelliğini, derinliğini, ulaşılmazlığını **söylemek asla mümkün olmazdı.**” (AY V 131-136).

(65) *Neñ **idi** olarnı ülgü teñ yöleşürüg üze ülgülegeli teñlegeli okşatgalı boltukmaz.* “Hiçbir şey onlarla asla ölçü (ve) örnek bakımından **ölçülenemez (ve) kıyaslanamaz.**” (AY V 727-729).

(66) *Neñ **idi** edizin teriñin teñlegeli bolmaz.* “Ancak [göğün] yüksekliğini [denizin] derinliğini **ölçmek [asla mümkün] olmaz.**” (HTs 1364-1365).

Soru tümcelerinde *Fiil+{-GAll} bol(ma)-* formu yine epistemik kiplik alanını işaretlemektedir:

(67) *Kimler yana ol bodisatavlarlarka **tapıngalı udungalı bolsarlar** burkanlarka tapınmış bolur.* “Kimler o Bodhisattvalara inanarak **hürmet edebilse, onların yolundan gidebilse** Buddhalara hürmet etmiş olurlar.” (AY VII 83-87).

(68) *Kimler birök küseser teriñ nomka kirgeli eşidmiş k(e)rgek aşuça bo nom erdiñig kop köñülin nom töziniñ turguluk çaytı atl(ı)g yir oronu ol teriñte teriñ edgü nom ornanmış ol*

tepreñsiz muntag yarlıg ögdilig iduk çayti oronta mini körgeli bolgaylar. “Kimler, şayet derin sūtraya nüfuz etmek isterse, ilk olarak bu dharma hazinesini, bütün samimiyetiyle dinlesin. Dharma (Altun Yaruk) aslının neş’et ettiği yer caitya adlı yerdir, [orada] en derin ve mükemmel dharma iyice kök salmıştır. Bu gibi methiyelere sahip, kutsal caitya yerinde, beni, Śākyamuni adlı buddhayı, içten bir mutlulukla, düşündüren mükemmel seslerle ve bu dharma hazinesinin anlamlarını [size] ayrıntılı olarak vaaz etmek için otururken **görebilirler.**” (AY IX 311-324).

Öznenin kılıcı olduğu dolayısıyla da *Fiil+ {-GAll} bol(ma)-* formunun katılımcı-içi olanaklılık ve katılımcı-dışı olanaklılığı işaretlediğine örnek teşkil eden tümceler aşağıdaki gibidir. Burada şunu ifade etmek gerekir ki *Fiil+ {-GAll} bol(ma)-* formulu tümcelerde öznenin kılıcı olduğu örnekler öznenin kılıcı olmadığı örneklerle göre nispeten daha azdır:

(67) *Kin keligme üdlerte yavlak tüşin utlısın aşagalı tegimlig bolayın.* “İlerde gelecek olan zamanlarda kötü karşılığını, semeresini (böylelikle) **yok etmeyi başarabileyim.**” (AY III 6b- 14-16).

(67) *Bo nomtaki törüçe kşanti kılmakım tüşinte udaçı bolayın bulgalı.* “Bu sutradaki dharma gereğince af dilememin neticesinde arınmanın ışığını **elde edebileyim.**” (AY V 215-216).

(68) *Takı yme teñri eligimiz kutınıñ yarlıkançuçı köñülün keñürü irak yada yarlıkamakı üze tokuz ulug çüüdaki inrerigme bodunu karası yomkı nom işin aşagalı boltılar.* “Yani denizin dalgasından gemiye sığınanlar gibi efendimiz hükümdar hazretlerinin bağışlayıcı gönlünü açıp uzaklara yaymasıyla dokuz büyük bölgedeki bütün halk, topluluklar tümü öğreti yemeğini **yiye bildiler.**” (HTs 1445-1451).

Sonuç

Türk dili geçmişi çok eski tarihlere uzanan bir dildir. Yazıtlarda kullanılan dil ve dolayısıyla kimi dillik özellikler bu durumun bir göstergesidir. Yeterlilik kipliği olarak nitelendirilen *u(ma)-* ve *Fiil+Ünlülü Gerundium u(ma)-* formlarının yazıtlarda *katılımcı-içi olanaklılık ↔ katılımcı-dışı olanaklılık (↔deontik olanaklılık) ↔epistemik olanaklılık* şeklindeki semantik gelişim yolunu tamamlamış olması Türk dilinin mazisinin ne kadar geçmişe uzandığının bir göstergesidir. Daha yazıtlardan itibaren kök olanaklılık ve epistemik olanaklılık anlam alanına işaret eden *u-* fiili -taranan metinler içerisinde- Maytrısimit’ ten itibaren *Fiil+{-GAll} u(ma)-* formuna bürünmüştür. Bu formun yer aldığı tümcelerde, özne aynı zamanda kılıcı işlevindedir. Bitimli fiilin {-DI} geçmiş zaman morfemi ile kullanıldığı tümcelerde *Fiil+{-GAll} u(ma)-* formunun katılımcı-içi olanaklılık ya da kök olanaklılık alanlarına işaret ettiği açıktır. Ancak yan tümceciği temel tümceye {-sAr} şart kiplik morfemi ile bağlanan tümcelerde, *Fiil+{-GAll} u-* formunun {-gAy} gelecek zaman morfemi ile işaretlendiği tümcelerde ve soru tümcellerinde söz konusu formun epistemik kiplik değerinin öne çıktığı görülmektedir. Türk dilinin *katılımcı-içi olanaklılık ↔ katılımcı-dışı olanaklılık (Kök olanaklılık) ↔ epistemik olanaklılık* şeklinde bir sıranın takibinde *u(ma)-* fiilinin yerine *bol-* fiilini kullanarak net bir şekilde epistemik kiplik değerini işaretlemek istediği ve bu bağlamda {-GAll} *u(ma)-* formunun {-GAll} *bol(ma)-* formuna geçiş için bir basamak olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Özellikle *Fiil+ {-GAll} bol(ma)-* formunun yer aldığı tümcelerde çoğunlukla öznelerin kılıcı işlevinde

kullanılmaması tümcelerın epistemik kiplik alanına yerleştirilmesini kolaylaştırmaktadır.

Kaynakça

- Anderson, L. B. (1982). The 'Perfect' as a universal and as a language-particular. Paul J. Hopper (Ed.), *Tense-Aspect: Between Semantics and Pragmatics* içinde (s. 227-274). Amsterdam: Benjamins.
- Aris, G. (2018). *Eski Uygurca Ölümler Kitabı Üzerine Bir Çeviri Denemesi* (Yüksek Lisans Tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 506491)
- Auwers J. V. D. ve Plungian A. (1998). Modality's Semantic Map. *Linguistic Typology*, 2, s. 79-124.
- Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap Karşılaştırılmalı Metin Yayını*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bybee, J. (1985). *Morphology: A Study of the Relation between Meaning and Form*. Amsterdam: Benjamins.
- Bybee, J., Revere P., ve William P. (1994). The Evolution of Grammar: Tense, Aspect and Modality. *Languages of the World*. Chicago: University of Chicago Press.
- Çetin, E. (2012). *Altun Yaruk Yedinci Kitap Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları Karşılaştırılmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Çetin, E. (2017). *Altun Yaruk Sekizinci Kitap Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları Karşılaştırılmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Boston: Brill Leiden.
- Gabain, A. V. G. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. (çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Gulcalı, Z. (2021). *Altun Yaruk Sudur X. Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Haspelmath, M. (1997). *Indefinite Pronouns*. Oxford: Clarendon Press
- Hirik, S. (2014). *Türkiye Türkçesinde Bilgi Kiplikleri* (Doktora Tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 448126)
- Kemmer, S. (1993). *The Middle Voice*. Amsterdam: Benjamins.
- Korkmaz, Z. (1959). Türkiye Türkçesinde "İktidar" ve "İmkân" Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri. *TDAY Belleten*, Ankara, 1959, s. 107-124.
- Ölmez, M. (1991). *Altun Yaruk III. Kitap (=5.Bölüm)*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:1, Beytepe, Ankara.
- Ölmez, M. (1994). *Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşam Öyküsü VI. Bölüm* (Doktora Tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 30769)
- Ölmez, M. (2015). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin Çeviri-Sözlük*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Özbay, B. (2014). *Huastuanift Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Palmer, Frank R. (2001). *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rentsch, J. (2013). Türk Dillerinde Kipsellik ve Kipselliğin Anlambilimsel Haritası. *Bilig*, (67), s. 129-168.
- Shepherd, Susan C. (1982). From deontic to epistemic: An analysis of modals in the history of English, creoles, and language acquisition. Anders Ahlqvist (Ed.), *The 5th*

- International Conference on Historical Linguistics* içinde (s. 316-324). 316-324. Amsterdam: Benjamins.
- Taylan Erguvanlı E. (2018). Türkçede Dilbilgisel Kiplikte Olasılık ve Gereklilik. *Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi, MEUDED*, 15 (2), ss. 1-22.
- Tekin, Ş. (1976). *Uygurca Metinler II. Maytrısimit Burkanlıların Mehdisi Maitreya İle Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Tekin, T. (2013). *İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*. (Haz. Emine Yılmaz ve Nurettin Demir). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tokyürek, H. (2018). *Altun Yaruk Sudur IV. Tegzinç (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Traugott, Elizabeth C. (1985). Conditional markers. *Iconicity in Syntax*. Amsterdam: Benjamins.
- Tulum, M. M. ve Azılı, K. (2015). *Eski Uygurca Edgü Ögü Tigin Anyıg Ögü Tigin (İyi Niyetli Şehzade-Kötü Niyetli Şehzade) Çözümlemişinin 101. Yılında Yeni Bir Tahlil Denemesi Giriş-Rekonstrüksiyon Çeviri-Sözlük-Faksimile*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Uçar, E. (2009). *Altun Yaruk Sudur V. Kitap Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu ve Transkripsiyonu Açıklamalar ve Dizin* (Doktora Tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 241350)
- Uçar, E. (2013). *Uygurca Altun Yaruk Sudur IX. Tegzinç Diplomatik Neşir Usûlüyle Yayını, Tercüme, Açıklamalar ve Dizin*. İzmir: Dinazor Kitabevi Yayınları.
- Uzunkaya, U. (2020). *Budist Eski Uygur Edebiyatından İki Metin*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Wilkens, J. (2001). Die drei Körper des Buddha (trikāya), das dritte Kapitel der uigurischen Fassung des Goldglanz-Sūtras (Altun Yaruk Sudur) eingeleitet, nach den Handschriften aus Berlin und St. Petersburg herausgegeben, übersetzt und kommentiert. *Berliner Turfantexte XXI*, Brepols, Turnhout.
- Zieme, P. ve Kara, G. (1978). *Ein Uigurisches Totenbuch*. Budapest: Akademia Kiado.
- Zieme, P. (1996). Altun Yaruq Sudur, Vorworte und das erste Buch, Edition und Übersetzung der alttürkischen Version des Goldglanzsūtra (Suvarnaprabhāsottamasūtra). *Berliner Turfantexte XVIII*, Brepols, Turnhout. <https://dictionary.cambridge.org>, erişim tarihi: 19.03.2022.